

Examining the Mazdak's Movement within the Framework of the Iranian Cosmological Model

Mohammad Taghi Ghezelsofla¹

Alireza Sharifi²

Abstract

Mazdak and the thoughts of Mazdakism can be considered one of the intellectual and political turning points in ancient Iran. This movement, both in the Sasanian and ancient Iranian periods, has shown itself to be opposed to the fundamental concepts of Zoroastrian cosmology, such as "Asa" and "Far Kiani (divine charisma)", and in this regard, the structure of political legitimacy. Mazdak's teachings, including the sharing of property and family relationships, were not only just, but also disruptive to the moral, religious, and class foundations of society. This article, with a descriptive-analytical approach, shows that the Mazdakism movement, within the framework of Ashe's cosmology, is a distorted and distorted thought and in practice, weakens the institution of the family, private property and social cohesion. In the realm of politics, since Iranian governments considered themselves the executors of the cosmic order, they considered this religious view to be an existential threat to the sacred order and dealt with it. According to the hypothesis of this article, the severe suppression of this movement by Anushirvan was in fact an attempt to restore cosmic balance and maintain religious-political legitimacy. By examining historical sources and later perspectives, this article presents a multi-layered picture of the nature, motivations, and consequences of this movement, and shows why Mazdak's teachings were seen by the Sasanian regime not as reformist but as a fundamental deviation from the established order.

Keywords: Mazdak, Mazdakism Movement, Iranian Cosmology, Communalization of Property, Developments in Ancient Iran.

1. Associate Professor, Department of Political Science, Faculty of Law and Political Science, University of Mazandaran, Babolsar, Iran (Corresponding Author).
m.ghezel@umz.ac.ir

2. M.A. in Political Science, University of Mazandaran, Babolsar, Iran.
sharifali372@gmail.com

Extended Abstract

1. Introduction

The present research is organized within the context of the history of political thought in ancient Iran, especially the Sasanian Empire period. During this period, social and political order was formed not solely on the basis of legal or economic rules, but also on the basis of a cosmological and symbolic logic in which concepts such as essence, truth, and the essence of being, and self-reliance played a fundamental role. These concepts created a framework in which politics, religion, and ontology operated inextricably, and any social or economic change was seen as a threat to the entire order.

The Mazdakite movement, in this perspective, was not a reformist or justice-seeking movement, but a disruption in the cosmological foundations of the Sasanian Empire order. Mazdak's teachings, by negating the sacred hierarchy and proposing the redistribution of property, practically meant the collapse of a network of institutional meaning-making and the disruption of the connection between Asa and Far Kiani (divine charisma). Therefore, the reaction of the elites and the government should be understood in the context of defending meaning and legitimacy, not simply protecting economic privileges.

The necessity of this research arises from the fact that many historical narratives have represented the Mazdak movement in the form of a social movement seeking justice; however, in the internal logic of the Sasanian Empire system, this movement was an existential threat to the cosmological order. The main goal of the article is to show that the resistance to Mazdak should be analyzed as a defense of a self-sustaining symbolic system that derived political legitimacy from its connection to the cosmic order. Accordingly, the present study attempts to present a coherent picture of the relationship between the cosmological order and the Khishkari (function) and Asa in the Sasanian order and to redefine the position of the Mazdak's movement within this framework.

2. Theoretical Framework

The theoretical framework of this research is based on the intertwining of cosmological concepts in Iranshahri's thought. In this tradition, politics and legitimacy were defined based on a sacred connection with the order of existence. Key concepts such as Asa, Far Kiani (divine charisma), Khishkari (function), and Daruj (Lie), constitute the main pillars of this framework.

As the principle of cosmic truth and harmony, Asa was not only a moral criterion but also the foundation of social and political order. Any political or social action consistent with the Asa was considered legitimate, and any deviation was condemned as Daruj(Lie). Far Kiani(divine charisma) placed the monarchy in direct connection with the cosmic order. Self-interest also determined the ontological task of each class and established the class structure as a reflection of the cosmic order.

In this framework, politics should be understood as a symbolic system that derived its legitimacy from its connection with the cosmos. Any social or economic change, if incompatible with the Asa, was perceived as an existential threat. Thus, the article's theoretical framework allows us to analyze the Mazdak's movement as a disruption of the symbolic order and a threat to Asa and Far Kiani (divine charisma).

3. Methodology

The methodology is based on a discourse-analytic approach that aims not to merely reconstruct historical events, but to understand the symbolic and institutional mechanisms that produced legitimacy and social order in Sasanian Iran. Historical and religious sources are read as texts that carry legitimizing and exclusionary discourses.

This research uses historical discourse analysis; texts are examined as arenas of semantic conflict. The labeling of Mazdak and his followers shows how elites used Asa and Daruj (Lie) to redefine the boundaries of legitimacy. Conceptual analysis explores key concepts (Asa, Far Kiani, Khishkari, Daruj) and demonstrates their political-symbolic function. Technical and textual comparison studies religious, political, and historical texts to reveal continuity or change in legitimacy narratives.

4. Discussion

The analysis of Mazdak's teachings and the reaction of the Sasanian government shows that this movement was not simply a social or economic movement, but an existential threat to the foundations of the order. The proposal to redistribute property and negate the sacred hierarchy was seen as the collapse of self-interest and the disruption of order. Therefore, Mazdak's teachings threatened the semantic foundation of society. Using the concepts of essence and Daruj (Lie), elites introduced Mazdak's teachings as a corruption of existence. The Sasanian king, as the bearer of the cosmic lineage, had an ontological duty to preserve it. Therefore, Khosrow Anushirvan's reaction must be understood within the framework of defending the Far Kiani (divine charisma) and reproducing legitimacy.

These reactions show that Sasanian politics was based on cosmological mechanisms. Any change in the social structure was represented as a threat to the Asa and the Far Kiani (divine charisma) and was contained by legal and coercive means. Therefore, Mazdak's teachings must be analyzed as a disruptive manifestation of cosmology and social structure. The reaction of the elite and monarchy was a defense against the collapse of meaning, guaranteeing the legitimacy of repression.

5. Conclusion and Suggestions

The present research showed that the social and political order in Sasanian Iran was based on cosmology; the concepts of Asa, Far Kiani (divine charisma), and Khishkari (function) constituted its pillars. Any change in the social or economic structure, if incompatible with Asa, was represented as an existential threat to the system.

The Mazdakite movement was a disruption in the symbolic order. By rejecting the

sacred hierarchy and proposing property redistribution, Mazdak's teachings disrupted the bond between Asa and Far Kiani (divine charisma). The reaction of the elite should be seen as a defense against the collapse of meaning.

The results show that resistance to Mazdak cannot be understood solely in terms of economic conflict. Rather, it should be analyzed as a symbolic and cosmological defense that aimed to maintain semantic coherence and prevent the redefinition of legitimacy. This analysis shows that Sasanian politics was based on cosmological narratives rather than material logic.

From a theoretical perspective, this research highlights the importance of symbolic concepts in the production of legitimacy. Concepts such as Asa and Far Kiani (divine charisma) were political tools that enabled the legitimacy of the monarchy. Finally, this study emphasizes the necessity of rereading the Mazdak's movement within the internal logic of the Sasanian system, showing it was more an existential threat to the cosmological and symbolic order than a movement seeking justice.

بررسی جنبش مزدکیه در چارچوب الگوی کیهان‌شناسی ایران

محمد تقی قزلسفلی^۱

علیرضا شریفی^۲

چکیده

مزدک و افکار مزدکیه را می‌توان یکی از نقاط عطف فکری و سیاسی در ایران باستان در نظر گرفت. این جنبش هم در دوره ساسانی و هم دوران ایران باستان خود را در مخالفت با مفاهیم بنیادین کیهان‌شناسی زرتشتی چون «اشه» و «فره کیانی»، و در همین راستا، ساختار مشروعیت سیاسی نشان داده است. آموزه‌های مزدک، از جمله اشتراک اموال و روابط خانوادگی، نه تنها عدالت‌خواهانه، بلکه برهم‌زننده بنیان‌های اخلاقی، دینی و طبقاتی جامعه بودند. این مقاله با رویکردی توصیفی-تحلیلی، نشان می‌دهد که جنبش مزدکیه در چارچوب کیهان‌شناسی اِشه، تفکری معوج و تحریف‌شده و در عمل، موجب تضعیف نهاد خانواده، مالکیت خصوصی و انسجام اجتماعی می‌شود. در قلمرو امر سیاسی از آنجا که حکومت‌های ایرانی خود را مجری نظم کیهانی می‌دانستند این نگره دینی را تهدیدی وجودی برای نظم مقدس تلقی کردند و با آن درافتادند. بر اساس فرضیه این نوشتار، سرکوب شدید این جنبش به دست انوشیروان، در واقع تلاشی برای بازگرداندن تعادل کیهانی و حفظ مشروعیت دینی-سیاسی بود. با بررسی منابع تاریخی و دیدگاه‌های متأخر، مقاله حاضر تصویری چندلایه از ماهیت، انگیزه‌ها و پیامدهای این جنبش ارائه می‌دهد و نشان می‌دهد که چرا آموزه‌های مزدک در چشم نظام ساسانی نه اصلاح‌طلبانه بلکه انحرافی بنیادین از نظم مستقر تلقی شدند.

واژه‌های کلیدی: مزدک، جنبش مزدکیه، کیهان‌شناسی ایرانی، اشتراک اموال، تحولات ایران باستان.

۱. دانشیار، گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران (نویسنده مسئول).

m.ghazel@umz.ac.ir

۲. کارشناس ارشد علوم سیاسی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.

sharifiali372@gmail.com

مطالعات سیاسی بین‌النهرین، ۱۴۰۴، دوره چهارم، شماره سوم، ۴۳۳-۴۶۴.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۰۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۰۹

Doi: 10.22126/mps.2025.12709.1087

ناشر: دانشگاه رازی

© نویسندگان.



۱. مقدمه

مزدک که در منابع مختلف به‌عنوان دانای کوچک یاد شده، در سده‌های پایانی دوران ساسانی، رهبری نهضتی را بر عهده گرفت که چالش‌های عمیقی نسبت به ساختارهای اجتماعی، اقتصادی و کیهان‌شناختی زمان خود مطرح می‌کرد. این نوشتار مدعی است جنبش مزدکیه از دیدگاه کیهان‌شناسی ایرانی و به‌ویژه در نسبت با مفهوم اِشه، کجروی فهمیده شده است؛ در نتیجه، بررسی همزمان زمینه‌های اجتماعی-اقتصادی، روایت‌های تاریخی و گزاره‌های نظری جنبش برای فهم ماهیت و دامنه تأثیرات آن ضروری است. جنبش مزدکیه چگونه نظم حقوقی و دینی دوره ساسانی را به چالش کشید، و این چالش در روایت‌های تاریخی و کلامی پس از آن چگونه بازتاب یافته است؟ چرا در عمده کتب و آثار ایران دوره میانه با این جنبش مخالفت شده است؟ هدف تحقیق بازسازی رابطه آموزه‌های مزدک با نظم سیاسی-دینی ساسانی و تبیین علل مخالفت نخبگان و موبدان با این آموزه‌هاست.

به زعم ما برای پاسخ به بخشی از این پرسش‌ها و علت‌جویی مخالفت با تفکر مزدکیه می‌توان کیهان‌شناسی ایرانی را به‌مثابه الگوی نظری و مفهومی به خدمت گرفت. برای مطالعه و تحلیل اندیشه سیاسی ایرانی پیرامون جنبش مزدک و دیگر نحله‌های فکری می‌توان به کیهان‌شناسی ایرانی رجوع کرده و از آن به‌عنوان معیار و میزان تخطی از آنچه نظم اخلاقی جهان است مدد گرفت. اِشه از مهم‌ترین مؤلفه‌های کیهان‌شناسی ایرانی است. بنیاد نظم اخلاقی در نزد ایرانیان باور به نظم و قانون در آفرینش است که در اندیشه زرتشت «اِشه» نامیده می‌شود. (حکیمی‌فر و اسکندری، ۱۴۰۰: ۴۶).

از دیگر مؤلفه‌های کیهان‌شناسی نیز می‌توان به شاه آرمانی، جوهر وجودی، جامعه آرمانی و طبقه‌بندی اجتماعی اشاره کرد. خویشکاری نیز دیگر مؤلفه کیهان‌شناسی است که بر اساس آن، هر کس در هر طبقه و مقام باید حول محور تخصص خود به بهترین نحو کار و وظیفه خود را انجام دهد که این یعنی تقسیم کار اجتماعی و عمل به وظایف که فضیلت و تکلیف محسوب می‌گردد (سونگ یو، ۱۳۸۷: ۶۷).

در نوشتار حاضر با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی، تلاش شده تا طبق بررسی تحولات دوره ساسانی و ساختار اجتماعی-سیاسی آن زمان و دیدگاه جنبش مزدکیان مورد تحلیل قرار گیرد تا جایگاه این جنبش در نظام اخلاقی جهان مشخص شود. به نظر می‌رسد آموزه‌های مزدک

با ترویج اشتراک اموال و زنان، نه تنها نظم حقوقی تثبیت‌شده دوره ساسانی را مختل کرده‌اند، بلکه در روایت‌های تاریخی و کلامی پس از آن نیز به عنوان جنبشی انحرافی و مخل تعادل اجتماعی و دینی معرفی شده‌اند. بر این اساس، لازم است رفتارها و حرکتهای مرتبط با این جنبش در چارچوب نظم اخلاقی جهانی بررسی شوند. همچنین باید تبیین گردد که جنبش مزدک چه موقعیتی در کیهان‌شناسی دارد و چگونه با اصول و مفاهیم کیهان‌شناسی ایرانی همخوانی و تطبیق پیدا می‌کند.

۲. پیشینه پژوهش

شهریاری (۱۳۲۷) در کتاب *جنبش مزدک و مزدکیان* به بررسی جنبش مزدک، فیلسوف اجتماعی قرن ششم میلادی، می‌پردازد. مزدک با مبانی عدالت اجتماعی و برابری، جنبشی را آغاز کرد که تأثیرات عمیقی بر جامعه ساسانی داشت. شهریاری در این کتاب ریشه‌های فکری و اجتماعی جنبش، تأثیرات آن بر جامعه و واکنش‌های حکومت را تحلیل می‌کند. او به ایده‌های مزدک درباره برابری و نقد نظام اقتصادی و اجتماعی آن زمان می‌پردازد و وضعیت مردم را بررسی می‌کند. کتاب همچنین دلایل شکست جنبش و پیامدهای آن برای تاریخ ایران را مطرح کرده و تلاش دارد تأثیرات جنبش بر تحولات اجتماعی بعدی را تحلیل کند.

حکیمی‌فر و اسکندری (۱۴۰۰) در مقاله «اصل بنیادین اشته خاستگاه تعالیم اخلاقی ایرانیان باستان» به ردیابی سرچشمه‌ها و معیارهای اخلاقی ایرانیان باستان می‌پردازند. همچنین به اهمیت جایگاه اخلاق و راست‌گویی نزد ایرانیان باستان توجه کرده‌اند که موجب مطرح شدن این پرسش شده که منشأ باید و نباید اخلاقی در ایران باستان چه چیزی بوده است و آموزه‌های اخلاقی بر اساس کدام‌یک از این معیارها سنجیده و ارزیابی شده‌اند. بررسی تطبیقی و تحلیلی نشان می‌دهد که خاستگاه احکام اخلاقی در ایران باستان، اصل بنیادی و کهن «اشه» بوده است و همین اصل در دین زرتشت مورد تأیید قرار گرفته و جامعه دینی بر خود پوشیده است.

جمالی و همکاران (۱۳۹۱) در مقاله «راهبرد اقتصادی ساسانیان، بستر استقرار جنبش مزدکیان»، بدون تمرکز بر جزئیات جنبش، آن را به عنوان یک نهضت اجتماعی و نتیجه استراتژی اقتصادی ساسانیان بررسی می‌کند و جنبش مزدکی را نه تنها چالشی برای نظام ساسانی می‌داند، بلکه نمایانگر راهبردهای سیاسی و اقتصادی آن دوره تحلیل می‌کند. هدف از این تحقیق بررسی تأثیر جنبش مزدکی بر اقتصاد و سیاست اقتصادی دولت است.

سنگاری و کرباسی (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان «بررسی علل شکل‌گیری ایدئالیسم انقلابی مزدک و تأثیر آن در عدم موفقیت این جنبش» نشان می‌دهند که ساختار طبقاتی جامعه ایران باستان عاملی برای ثبات و تداوم قدرت بوده است. ایده‌های مزدک بیشتر نتیجه اندیشه‌هایی هستند که تحت تأثیر فلسفه یونان باستان شکل گرفته‌اند و ریشه‌های غیرایرانی دارند. این قیام به جذب نخبگان و شکل‌دهی به ساختار نوینی از جامعه و حکومت نرسید و تأثیرات انقلابی آن عامل بسیاری از شکست‌های شورش‌ها و قیام‌ها شد.

در مطالعه و خوانش ادبیات موضوع باید به این مهم توجه نمود که اگر مبنا پیوند و نسبت کیهان‌شناسی ایرانی و جهان‌بینی دوره اسلامی باشد، عمده آثار پرداخته به مزدکیه در انتقاد از نهج فکری و اعتقادی نگارش یافته و مزدکیه را کزراه‌ای در ذیل نظم اخلاقی جهان یا اشته یافته‌اند. از آن جمله متون دینی موبدان، مورخان و علمای دوره اسلامی مانند بلعمی، ثعالی، مسکویه رازی، خواجه نظام‌الملک، نویسنده تاریخ طبرستان و ابوریحان بیرونی در آثار الباقیه نگرشی منفی به مزدکیه داشته‌اند؛ در حالی که در پژوهش‌ها و آثار متأخر، جهت‌گیری‌ها و اظهارنظر درباره مزدک وجه مثبت و همدلانه داشته است؛ از جمله میرزا آقاخان کرمانی، شیخ محمد خیابانی، محمدعلی جمال‌زاده، اقبال لاهوری، جلال آل‌احمد و شاپور رواسانی که از مزدک در چارچوب نهضت‌های اجتماعی عدالت‌خواهانه دفاع کرده‌اند (رواسانی، ۱۳۹۰: ۲۰۳). بر این اساس، نوشتار حاضر برای اثبات فرضیه خود، بر آثار دسته اول تمرکز داشته است.

۳. روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش با رویکردی گفتمانی-تحلیلی و تمرکز بر منطق کیهان‌شناختی نظم اجتماعی در ایران ساسانی سامان یافته است. منابع مورد استفاده شامل متون اوستایی، روایت‌های تاریخی مسلمانان و خوانش‌های مدرن از جنبش مزدکیه، نه صرفاً برای بازسازی رویدادها بلکه برای فهم سازوکارهای کیهان‌شناسی ایرانی، مشروعیت، خویشکاری و نظم نمادین به کار گرفته شده‌اند. در تحلیل مقاله سعی شده تا نشان داده شود که آموزه‌های مزدک چگونه با نفی مفاهیم بنیادین کیهان‌شناسی ایرانی چون اشته، فره و ساختار سلسله‌مراتبی، نه تنها نظم اجتماعی بلکه منطق هستی‌شناختی قدرت را به چالش کشیدند. در این مسیر، از منابع اصیل و پژوهش‌های معتبر بهره گرفته شده تا صورت‌بندی نظری مقاله در زمینه مشروعیت، عدالت و نظم کیهانی عمق و انسجام لازم را حفظ کند.

۴. مبانی نظری

الگوی نظری این پژوهش بر محور مفاهیم بنیادین کیهان‌شناسی ایرانی سامان یافته است: «اشه» به‌مثابه معیار نظم و راستی کیهانی، «فرّه کیانی» به‌عنوان نیروی مشروعیت الهی پادشاه و «خویشکاری» به‌مثابه تقسیم وظایف و نقش‌ها در ساختار اجتماعی. این مفاهیم نه‌تنها چارچوب تبیینی نظم اخلاقی و سیاسی در دوران ساسانی را شکل می‌دهند، بلکه معیار سنجش انحراف آموزه‌های مزدک از نظم مرجع را فراهم می‌کنند. در ادامه، هریک از این مؤلفه‌ها ابتدا به‌طور مختصر تعریف و سپس کارکردشان در تثبیت مشروعیت و نظم اجتماعی تبیین می‌شود تا زمینه‌ای روشن برای تحلیل نسبت آموزه‌های مزدک با ساختار سیاسی-دینی فراهم آید.

نظم اخلاقی جهان که مهم‌ترین مؤلفه‌های کیهان‌شناسی ایرانی به شمار می‌آید ریشه و پیشینه‌ای دیرین دارد. نظام اخلاقی جهان یا اشه گویای نظم و قانون ازلی و ابدی هستی است (نصیری حامد، ۱۳۸۷: ۱۲۳). این ستون مرکزی کیهان‌شناسی که اداره جهان را به آن نسبت می‌دهند و بی‌توجهی به آن موجب بروز بی‌نظمی در تمام امور می‌شود، وجود آن به‌منزله جوهر نظم است (پولادی، ۱۳۹۷: ۴۵).

أشه آسمانی، به‌عنوان مظهر نظم قدسی و الگوی بنیادین، در نقش پشتوانه‌ای محکم برای ساختار سیاسی مستقر ظاهر می‌شود. بر این اساس، هر آنچه از این چارچوب فراگیر خارج شود، به طریق اولی در تضاد با نظم کیهانی تلقی می‌گردد. در تفکر جهان باستان، حداقل در ساحت نظری، جهان به‌مثابه نظم از پیش طراحی‌شده و هماهنگ درک می‌شد که تجلی آن بر پایه الگوهای کیهانی استوار بود؛ بنابراین، هرگونه تزلزل یا گسست در این نظم، در چارچوب اندیشه باستانی به‌عنوان حرکتی مذموم و ضدآرمانی قلمداد می‌شد (رضایی‌راد، ۱۳۷۸: ۱۳۶). تقدیس نظم کیهانی در اندیشه ساسانی نه صرفاً یک باور دینی بلکه سازوکار تثبیت قدرت و مشروعیت بود که هرگونه تغییر اجتماعی را به‌مثابه تهدیدی علیه ساختار هستی‌شناختی جامعه تلقی می‌کرد. در این چارچوب، آموزه‌های مزدک نه‌تنها برهم‌زننده نظم مادی بلکه گسست‌زا در منطق نمادین اشه بودند و از سوی نخبگان به‌عنوان انحرافی از خویشکاری و نفی فرّه کیانی شناخته می‌شدند. فهم نقش اشه در سیاست ساسانی مستلزم تحلیل چگونگی تبدیل آن به ابزاری برای طرد، برچسب‌زنی و مشروع‌زدایی از هر کنش اجتماعی ناسازگار با نظم مستقر است.

اشه در کیهان‌شناسی ایرانی به معنای نظم کیهانی، حقیقت و راستی است. این مفهوم یکی از اصول بنیادین در دین زرتشتی و اساطیر ایرانی است و به‌نوعی نشان‌دهنده نظم و هماهنگی در جهان است (همان: ۱۱۷). اشه به‌عنوان یک اصل مینوی نماد نظم و عدالت در جهان است و در مقابل دروغ و آشوب قرار دارد. از اخلاق ایرانیان برآمده بر پایه راستی و درستی و نظم بود و این خود برگرفته از کیهان‌شناسی ایرانی است که بر پایه اشه استوار بوده که اخلاق و نظم نیز از مهم‌ترین زیرمجموعه‌های آن است (حکیمی‌فر و اسکندری، ۱۴۰۰: ۵۶).

خویشکاری مفهومی بنیادین در اندیشه ایران باستان و به معنای وظیفه‌ای است که هر فرد بر اساس اصول اشه و در راستای نظم کیهانی می‌باید آن را بر دوش بگیرد. خویشکاری در مقام کرفه، همواره به‌عنوان عملی مقدس و در مسیر تعالی روحانی تلقی شده است. ایزدان در نظام دینی زرتشتی، هریک خویشکاری ویژه‌ای دارند که بیانگر نقش و مسئولیت آنان در نظم جهانی است. این ارتباط میان خویشکاری و فره، که در متون فارسی میانه نیز بارها بدان اشاره شده، نشان‌دهنده پیوند عمیق میان مسئولیت فردی و حمایت کیهانی است. از منظر اجتماعی، خویشکاری هر فرد نه تنها مسئولیتی شخصی بلکه عنصری کلیدی در استواری نظام طبقاتی ایران باستان بوده است. هرگونه امتناع از پذیرش این مسئولیت، به‌منزله انحراف از نظم کیهانی و تهدیدی علیه تعادل اجتماعی تلقی می‌شده است. به همین دلیل، در جهان‌بینی ایران باستان، پایبندی به خویشکاری شرط بنیادین بقای نظم سیاسی و اجتماعی محسوب می‌شده است (رضایی‌راد، ۱۳۷۸: ۱۲۶). این مفهوم در اساطیر و باورهای ایرانی جایگاه ویژه‌ای دارد و به‌نوعی نظم و هماهنگی در جهان اشاره می‌کند.

در اندیشه سیاسی ایران باستان، مهم‌ترین نمادهای نظم کیهانی شامل آرمان‌شهر، شاه آرمانی و ساختار سه‌گانه اجتماعی است. ساختار سه‌گانه که عینی‌ترین تجلی نظم آسمانی بر زمین محسوب می‌شود، شاه آرمانی را در رأس نظام قرار می‌دهد؛ شاهی که ناظر بر حسن اجرای این نظم در جهان مادی است. در چنین صورتی، کشور به آرمان‌شهر ایده‌آل تبدیل خواهد شد. از این منظر، هرگونه اقدام برای تغییر، اصلاح یا برهم زدن این بنیان‌های قدسی نوعی بدعت و انحراف تلقی می‌شود. به همین دلیل است که انقلاب در هر شکلی، در گفتمان سیاسی و کیهانی ایران باستان به‌عنوان امری مذموم و ناپسند معرفی می‌گردد (همان: ۱۳۶).

از منظر فلسفه سیاسی ایرانی، مشروعیت قدرت همواره در پیوند با نظم دینی و اخلاقی تعریف شده است. در این سنت، پادشاهی نه بر اساس قرارداد اجتماعی بلکه بر مبنای هماهنگی با اِشه و دریافت فره معنا می‌یابد. آموزه‌های مزدک با نفی این پیوند، نوعی گسست معرفتی از سنت ایرانی ایجاد کردند که در تاریخ ایران نمونه مشابه کمتری دارد. برخی پژوهشگران جنبش مزدکیه را نخستین تلاش برای برقراری عدالت اجتماعی در قالبی شبه کمونیستی دانسته‌اند، اما این خوانش، بدون درک زمینه کیهان‌شناختی و دینی آن ناقص خواهد بود (داریایی، ۱۴۰۱: ۱۸۲). سرشت ایزدی، تقدس، فره و قرار داشتن در فوق طبقات، آشکارا بازتاب ویژگی‌های یک شاه آرمانی است. شاه آرمانی دارای الزاماتی است (احمدوند و بردبار، ۱۳۹۵: ۱۳-۱۷) که هیچ فردی بدون داشتن آن‌ها قادر به کسب قدرت شهریاری نبود. فرهنگ رجایی در تحول اندیشه شرق باستان، با استناد به این مصرع از شاهنامه «همش زور باشد هم آیین و فر» نتیجه می‌گیرد که نزد ایرانیان نهاد اعمال‌کننده حاکمیت، یعنی پادشاه، باید دارای این سه ویژگی یعنی زور، آیین و فر باشد (رضایی‌راد، ۱۳۷۸: ۱۴۲). اما بهتر است که این تقسیم‌بندی به شکل دیگری در دو بخش ارائه شود: الزامات شاه آرمانی و صفات او. هر شاه آرمانی دارای الزاماتی است که عبارت‌اند از فره، نژاد و تربیت. در عین حال، باید به خاطر داشت که این الزامات به تنهایی شاه را به صفت آرمانی بودن ممیز نمی‌کند، بلکه او باید متصف به صفات پسندیده‌ای نیز باشد (ذوالفقاریان، ۱۴۰۱: ۱۰). جمع الزامات، که ذاتی امر شهریاری است، با صفاتی که شاهان در کسب آن باید بکوشند شهریار را به صفت آرمانی بودن متصف می‌سازد (احمدوند و بردبار، ۱۳۹۵: ۲۱).

پیوند میان اِشه، فره و تخت در نظام ساسانی نه صرفاً یک ساختار اعتقادی بلکه بنیان نظم کیهان‌شناختی و ضامن مشروعیت سیاسی بود؛ هرگونه اخلال در این درهم‌تنیدگی به مثابه تهدیدی هستی‌شناختی تلقی می‌شد. آموزه‌های مزدک با نفی خویشکاری و برهم‌زدن سلسله‌مراتب مقدس، نه تنها نظم اجتماعی بلکه منطق قدسی قدرت را مختل کردند و از سوی حاکمیت به عنوان انحرافی بنیادین از اِشه و نفی فره کیانی شناخته شدند. مقابله با این جنبش واکنشی بود به فروپاشی معنا نه صرفاً بازپس‌گیری اموال یا امتیازات.

در تحلیل آموزه‌های مزدکیه، چارچوب نظری مقاله بر بنیان‌های کیهان‌شناسی زرتشتی و مفهوم مشروعیت در سنت ایرانی استوار است. در اندیشه زرتشتی «اِشه» به عنوان نظم کیهانی نه تنها نظم طبیعی جهان را بازتاب می‌دهد، بلکه معیار سنجش کنش‌های اخلاقی و اجتماعی انسان نیز به

شمار می‌آید. هرگونه اختلال در این نظم تهدیدی برای تعادل هستی تلقی می‌شود (بویس، ۱۳۸۴: ۲۷). در کنار آن، «فرّه کیانی» به‌عنوان نیرویی الهی که به فرمانروایان مشروع تعلق می‌گیرد نماد پیوند میان قدرت زمینی و نظم آسمانی است. این فرّه در متون اوستایی و پهلوی انتقال‌پذیر و مشروط به حفظ اشته است؛ یعنی اگر فرمانروا از مسیر اشته منحرف شود، فرّه از او سلب می‌شود (غلامی و مهرآفرین، ۱۳۹۹: ۴۵).

برای فهم جایگاه جنبش مزدکیه در کیهان‌شناسی و نظم جوهری، نخست باید به مفاهیم بنیادین کیهان‌شناسی ایرانی پرداخت؛ مفاهیمی که بر اساس اصول هماهنگی، تعادل و عدالت استوار بوده و نظم اجتماعی و اخلاقی را به‌مثابه بازتابی از نظم کیهانی تعریف می‌کنند. مزدکیه به‌عنوان جنبشی اجتماعی و فلسفی در تلاش بود تا با طرح ایده‌هایی نظیر اشتراک در مالکیت و برابری اجتماعی، جلوه‌ای نوین از عدالت کیهانی ارائه دهد؛ اما از منظر مدافعان نظم سنتی، این ایده‌ها انحرافی از جوهره کیهانی محسوب می‌شد؛ چرا که به باور آنان، چنین تحولاتی می‌توانست به برهم‌خوردن تعادل اجتماعی و اخلاقی جامعه بینجامد (کریستن‌سن، ۱۳۷۴: ۲۴۵).

آموزه‌های مزدک، با ترویج اشتراک اموال و زنان، نه تنها ساختار اجتماعی را دگرگون می‌کرد، بلکه مفاهیم بنیادین مشروعیت را نیز زیر سؤال می‌برد. در واقع، مزدک با نفی مالکیت خصوصی و سلسله‌مراتب اجتماعی، نوعی بازتعریف از عدالت ارائه داد که در تضاد با نظم کیهانی زرتشتی قرار داشت. این تضاد، از دید نظام ساسانی، نه اصلاح‌طلبی بلکه تهدیدی برای بقای هستی بود. به همین دلیل، سرکوب جنبش مزدکیه از سوی خسرو انوشیروان نه صرفاً اقدامی سیاسی بلکه تلاشی برای بازگرداندن تعادل کیهانی و حفظ فرّه سلطنتی بود (Crone, 1991: 25-28; Daryaei, 2014: 94). بدین ترتیب، «معوج بودگی» مزدکیه در ادبیات سیاسی و اجتماعی آن دوران به معنای تهدیدی علیه بنیان‌های اخلاقی و کیهانی جامعه تعبیر شد؛ تهدیدی که ساختارهای پایدار دوران ساسانی را به چالش می‌کشید (دریایی، ۱۳۹۸: ۱۱۲). اشته به معنای نظم و درستی بیان این امر الهیاتی-سیاسی است که زندگی سعادتمندانه تنها در گرو این نظم جوهری و اخلاقی است.

۵. مزدک، زمینه و زمانه

مزدک در دوره قباد اول ساسانی ظهور کرد، زمانی که امپراتوری با بحران‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی دست به گریبان بود؛ شکاف طبقاتی به‌ویژه بین اشراف و توده‌ها عمیق شده و فشارهای مالیاتی و ناپایداری‌های اقتصادی زندگی اقشار پایین را دشوار کرده بود. در چنین بستر ناپایداری،

آموزه‌های مزدک که بر برابری اقتصادی و تسهیم منابع تأکید داشتند، نزد بخش‌هایی از مردم جذابیت یافت و موجب گسترش پیروانش در شهرها و روستاها شد؛ همزمان اما این دیدگاه‌ها، به سبب برخورداری از پیامدهای اجتماعی و انتقاد صریح از مناسبات قدرت، نزد موبدان و نخبگان تهدیدآمیز جلوه کرد و زمینه را برای تقابل سیاسی و نهایتاً سرکوب فراهم آورد (فاضلی و مقدس جعفری، ۱۳۹۱: ۱۲۸).

در دوره قباد بن فیروز، مزدک بن بامداد، موبد موبدان و نخستین بنیان‌گذار مذهب مزدکیه، با تکیه بر دانش نجوم پیش‌بینی کرده بود که دینی تازه پدید می‌آید که ادیان زرتشتی، یهودی، مسیحی و بت‌پرستی را باطل می‌کند و تا قیامت باقی می‌ماند (نظام‌الملک، ۱۳۶۴: ۲۵۷). با درک بحران‌های اجتماعی و ارائه راهکار، مزدک مورد توجه مردم و دربار قرار گرفت و قباد که نگران نفوذ اشراف بود، به حمایت از او پرداخت (مشیری، ۱۳۹۳: ۱۴۳). گفته می‌شود هدف او حمایت از تهیدستان و بازگرداندن حق آنان از اغنیا بود.

در برخی تحلیل‌ها، چهره‌ای نیک از مزدک ترسیم می‌شود؛ فردی با نیت برابری‌طلبی و اشتراک‌گرایی که با مروت با دشمنانش رفتار می‌کرد. این منش باعث شد عوام‌الناس از فرصت سوءاستفاده کنند. در تاریخ طبری نیز، هرچند با دیدگاه او موافقتی نیست، ولی از الفاظ تحقیرآمیز استفاده نمی‌شود (روانان و جلیلیان، ۱۳۹۴: ۱۱۳). در شاهنامه فردوسی نیز از او با عنوان سخنور دانا یاد شده است (فردوسی، ۱۳۷۵: ج ۱/ ۴۳۳). بازنمایی‌های مثبت از مزدک، هرچند در برخی منابع دیده می‌شود، بیش از آنکه بازتاب خلوص اخلاقی او باشند نشان‌دهنده پیچیدگی تهدیدی هستند که آموزه‌هایش متوجه نظم کیهان‌شناختی ساسانی می‌کرد. جذابیت مزدک در همزمانی وعده بازتوزیع و تخریب ساختارهای مقدس بود؛ امری که موجب شد واکنش نخبگان نه صرفاً سیاسی بلکه دفاعی در برابر فروپاشی معنا و گسست در خویشکاری تلقی شود. تضاد در قضاوت‌های تاریخی را باید نشانه تلاطم در روایت‌سازی دانست؛ تلاطمی که خود محصول اختلال در منطق اشته و فره بود نه صرفاً اختلاف نظر درباره شخصیت فردی مزدک.

با این حال، جنبه‌های منفی مزدک پررنگ‌تر است. منتقدان او را عامل برهم‌زننده نظم اجتماعی و کیهان‌شناسی می‌دانند که فرومایگان را گرد آورد و آنان را به غصب اموال تحریک کرد (دینوری، ۱۳۸۴: ۹۴). خواجه نظام نیز او را بدکیش و مفسد معرفی می‌کند (نظام‌الملک، ۱۳۶۴: ۲۶۱). مزدک با تکیه بر اصل اشتراک، خواهان استفاده عمومی از اموال، زنان، غلامان و

کنیزان بود. ابن‌اثیر حتی از تمایل او به مجاز دانستن زنا با محارم سخن گفته و اشاره دارد که قباد نیز همسر خود را به او داد؛ امری که بیانگر نفوذ گسترده مزدک حتی در سطوح بالای حاکمیت بود (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۵/ ۵۰). مزدکیان در شمار اهل اهواء معرفی شده‌اند؛ گروهی که با تأویل‌های خاص خود، اصول دین را دگرگون کرده و حدود شرعی را زیر سؤال برده‌اند (شهرستانی، ۱۳۸۰: ۲۵۳-۲۵۵). برجسته‌سازی منفی چهره مزدک را باید واکنشی هدفمند از سوی نخبگان دانست که در پی تثبیت مرزهای مشروعیت و جلوگیری از فروپاشی نظم کیهان‌شناختی صورت گرفت؛ در این چارچوب، برجسب‌زنی و طرد نمادین نه صرفاً ابزار سیاسی بلکه مکانیسم دفاعی در برابر اختلال در اشته و خویشکاری بود. این روایت‌سازی خصمانه تلاشی بود برای مهار بازتعریف نقش‌ها و جلوگیری از گسترش دروج در ساختار اجتماعی نه بازتابی از ارزیابی اخلاقی فردی.

سنگینی خراج و تأثیر آن بر زندگی توده مردم، الزام به کار و پرداخت مالیات‌های فزاینده به طبقه بالای جامعه بود. شکست فاحش پیروز از سپاه هپتالیان و فرار وی موجب شورش و نارضایتی مردم گردیده بود (کریستن‌سن، ۱۳۶۶: ۱۸). در برخی روایت‌های تاریخی، آموزه‌های مزدک به‌عنوان عامل بی‌ثباتی اجتماعی و تهدیدی برای نظم سلطنتی معرفی شده‌اند. تأکید بر اشتراک اموال و زنان، نه تنها به‌عنوان انحرافی از آیین رایج بلکه به‌مثابه برهم‌زننده ساختار قدرت و منزلت اجتماعی تلقی شده است. این نگاه جنبش مزدکیه را نه اصلاح‌طلبانه بلکه مخل تعادل سیاسی و اخلاقی جامعه ساسانی می‌داند (ثعالبی، ۱۳۸۵: ۵۲۵). انتشار خبر سلاخی موبدان زرتشتی توسط یهودیان در اصفهان و تجاوز جنسی خشن به زنان دهقانان و فقرا توسط یهودیان، بنگاه‌داری روحانیون، اشراف و بزرگان از دیگر بحران‌های موجود بود. با توجه به قدرت برتر آیین زرتشتی نسبت به پادشاهی، روحانیان به نام آیین زرتشتی مردم را استثمار کرده بودند که ثروتمند شدن مراکز مذهبی را در پی داشت. (کریستن‌سن، ۱۳۶۶: ۶۶-۶۹). با اینکه در این زمان قحطی کشور را فرا گرفته بود و پیروز تا حدی توانسته بود خواربار وارد ایران کند و جلو مرگ‌ومیر را بگیرد (نراقی، ۱۳۸۰: ۵۱)، اما پس از این التهابات و کشته شدن پیروز، قباد جانشین وی گشت. (مهرآبادی، ۱۳۸۶: ۳۷). این فشارهای ساختاری مطالبات معیشتی را به کنش‌های نمادین بدل کرد و نشان داد مسئله فراتر از کمبود غذاست؛ این بحران معنایی بود که نظم مشروعیت‌بخش را هدف گرفت.

پس از ترویج آیین مزدک، طرفداران بسیاری حامی این مکتب شدند. مزدکیان را معمولاً تهی‌دستان و جماعت کوچه و بازار و لایه‌های پایین جامعه تشکیل می‌دادند (اکبری، ۱۳۸۷: ۷۷). اندیشه برابری و عدالت از مهم‌ترین شاخص‌های آیین مزدکی به شمار می‌آمد. گرچه در این موضوع مباحث ضدونقیض فراوانی آورده شده، ولی آنچه بیشتر به چشم می‌آید پیدایش حامیان و طرفداران پیرامون این مسئله است. مؤلفه عدالت و برابری بر این استوار بود که هر آنچه در آسمان و زمین قرار دارد همه نعمت خداوند است و همه مردم می‌توانند به‌صورت یکسان از آن بهره ببرند. دلیل این راهکار مزدک نیز زیاده‌خواهی بیش از حد طبقه بالای جامعه بود که سبب بروز بی‌عدالتی در جامعه گردیده بود (منتظری و نژادان، ۱۳۹۳: ۱۲۸). در روایت‌هایی دیگر، جنبش مزدکیه با پیامدهایی چون نارضایتی اشراف، تضعیف نهاد خانواده و واکنش شدید سلطنت مواجه شده است. آموزه‌های مزدک در این متون، به‌جای آنکه به‌عنوان نقدی اخلاقی بر نابرابری دیده شوند، به‌عنوان عامل هرج‌ومرج و گسست از سنت‌های دینی و سیاسی معرفی شده‌اند. چنین تحلیل‌هایی مشروعیت اجتماعی جنبش را زیر سؤال برده و آن را در تقابل با نظم تثبیت‌شده قرار داده‌اند (بلعمی، ۱۳۴۱: ۲۸۰). گرچه رفته‌رفته این موضوع در بین مزدکیان به‌صورت رادیکال خود را نشان داد و جامعه را به‌سمت بی‌ثباتی و هنجارشکنی برد.

مزدک با ارائه نظریاتش درخصوص عدالت اجتماعی و برابری، ساختارهای اجتماعی و اقتصادی ساسانیان را به چالش کشید؛ اما از لحاظ کیهان‌شناسی، افکار مزدک با مفاهیم کیهان‌شناسی دوران ساسانی که تحت تأثیر آیین زرتشتی بود دچار تضادهایی بودند. کیهان‌شناسی زرتشتی بر مبنای دوگانگی میان خیر و شر استوار بود که در آن اهورامزدا (خدای خیر) و اهریمن (خدای شر) در جنگی دائمی بودند. این دیدگاه دوگانه جهان را به دو بخش خیر و شر تقسیم کرده و نظم اجتماعی را نیز تحت تأثیر قرار می‌داد. در یک داوری منصفانه باید گفت در دوره اول از تلاش‌های مزدک، رویکرد آن کمابیش متعادل می‌نمود، گو آنکه طرفدارانی پیدا کرد و برخی نتایج مفید حاصل شد؛ اما در دوره دوم و مصادف با دوباره به تخت نشستن قباد و جانشین او خسرو اول انوشیروان، مزدکیه به یک جنبش رادیکال و خشونت‌های افراطی تبدیل شد (مشیری، ۱۳۹۳: ۱۴۷). برای مثال، محمد جریر طبری از هجوم روستاییان به شهرها گزارش مفصلی داده است. چنان‌که پیش‌تر آمد، در این نوشتار به‌تبع کیهان‌شناسی ایرانی که بر تقابل راستی و ناراستی (اشه و دروگه) و یکتاپرستی بنا نهاده شده است، جهان‌بینی گنوسی و اندیشه برابری‌خواهی او در

تعارض با نظم سلسله‌مراتبی و خویشکاری تفسیر شده و به دلیل تخطی از نظام آگاهی و مشروعیت دوران نکوهش شده و نفی شده است.

۶. شرایط اجتماعی و سیاسی و چالش‌ها در برابر کیهان‌شناسی

برای درک تغییرات ساختاری در دوران مزدک، باید نخست نگاهی به نظام اجتماعی و سیاسی ایران ساسانی انداخت. جامعه ساسانی به چهار طبقه روحانیان، نظامیان، کارمندان دولت، و زارعان و بازاریان تقسیم می‌شد که هر کدام ساختاری صنفی با ریاست، دبیری و نظارت داشتند (قدیانی، ۱۳۸۴: ۱۰۷). آیین رسمی دولت زرتشتی بود و زرتشت با وحدت خدایان قبایل آریایی، آموزه‌های یکتاپرستی را با اصول «پندار، کردار و گفتار نیک» بنیان نهاد (همان: ۲۴۹). ساختار طبقات پیچیده و نهادینه ساسانی نه فقط توزیع نقش‌ها را تعیین می‌کرد بلکه به مثابه چارچوبی کیهانی هویت جمعی و مشروعیت سیاسی را بنیان می‌نهاد؛ از این رو، هر پیشنهاد بازتوزیعی به معنای تهدیدی بنیادین علیه منطق معناسازی نظم تلقی می‌شد؛ بنابراین، واکنش نخبگان را باید نه تنها دفاع از منافع مادی که مقابله‌ای برای حفظ انسجام نمادین اشته و جلوگیری از گسترش دروج در ساختار اجتماعی دانست.

قشربندی اجتماعی تحت تأثیر آموزه‌های دینی، جامعه را به «آزادان» و «عامه» تقسیم می‌کرد و اشراف شامل روحانیان، منجمان، معلمان و دیگر نخبگان بودند؛ در حالی که توده مردم از پیشه‌وران و کشاورزان تشکیل می‌شدند (کریستن‌سن، ۱۳۷۴: ۴۲۴؛ یوسف‌جمالی و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۳۷). جامعه‌ای فئودالی با نظام پدرسالارانه و برده‌داری بود (شهریاری، ۱۳۸۷: ۳). انتقال بین طبقات دشوار بود، اما در موارد استثنایی با تأیید موبدان و شاه انجام می‌گرفت (کریستن‌سن، ۱۳۶۶: ۴۲۹؛ فاضلی و مقدس جعفری، ۱۳۹۱: ۱۳۱). این ساختار طبقاتی فراتر از توزیع اقتصادی، چارچوبی هنجاری و کیهان‌شناختی تولید می‌کرد که هرگونه جابه‌جایی اجتماعی را نه تغییر عقلانی بلکه زوال نظم مقدس می‌پنداشت؛ بنابراین، آموزه‌های مزدک به مثابه تهدیدی بنیادی علیه سازوکارهای معناسازی اشته و فره خوانده شدند. در این چشم‌انداز، واکنش نخبگان تابع منطق دفاع از انسجام نمادین بود. مبارزه با مزدک بیش از بازپس‌گیری منابع، کوششی برای بستن راه بازتعریف مشروعیت و مهار فروپاشی نظم کیهانی به شمار می‌آمد.

نظام اداری ساسانی بسیار منسجم و الگویی برای دولت‌های بعدی مانند عباسیان بود. اداره حکومت از طریق ۱۰ تا ۱۲ دیوان صورت می‌گرفت که شامل دیوان وزارت، خراج، سپاه، مظالم،

انشا، شهربانی، اوقاف، برید و مهم‌تر از همه دیوان اشراف بود که به نظارت کل می‌پرداخت (قدیانی، ۱۳۸۴: ۱۰۷). نظام حقوقی دوره ساسانی بر پایه مالکیت فردی، ساختار خانوادگی تثبیت‌شده و سلسله‌مراتب اجتماعی بنا شده بود. اموال از طریق نسب مشروع منتقل می‌شدند و روابط زناشویی تابع قواعدی دقیق بودند؛ به‌طوری که هرگونه اختلال در این نظم تهدیدی برای ثبات اجتماعی تلقی می‌شد (بهرامان، ۱۳۹۱: ۲۳۵، ۴۱۲). آموزه‌های مزدک، با ترویج اشتراک اموال و زنان، این نظم را به چالش کشید و نوعی گسست از منطق حقوقی رسمی ایجاد کرد که از منظر حاکمیت نه تنها نپذیرفتنی که محل نظم کیهانی نیز بود. ساختار اجتماعی بر مبنای احکام *اوستا* و نظام خراج‌محور شکل گرفته بود و طبقات پایین جامعه ملزم به پرداخت خراج سنگین و کار بر روی زمین‌های کشاورزی بودند (فاضلی و مقدس جعفری، ۱۳۹۱: ۱۳۱-۱۳۲). انسجام اداری و حقوقی ساسانی چنان با سازوکارهای مشروعیت کیهانی تنیده بود که هر تغییر نهادی را نه اصلاح قانونی که حمله‌ای به بنیان معنا و ترتیب جهان می‌پنداشتند؛ پیشنهادهای مزدک در این چارچوب صرفاً طرحی حقوقی نبود، بلکه تهدیدی برای شبکه معناسازی نهادی و خویشکاری به شمار می‌آمد. واکنش حاکمیت از همین منظر فهم‌پذیر است؛ بازگرداندن نظم قضایی و مصادره‌زدایی ابزارهایی حقوقی و قهری برای بازتولید روایت مشروعیت و مهار امکان بازتعریف کلی نظم بود، نه تنها تلاش برای قبضه مجدد املاک.^۱

۷. وجوه اختلاف جنبش و تفکر مزدکیه در مقابل کیهان‌شناسی اشته

مزدک در بامدادان راهی نو در جهان گستراند که به تحولات عمیق سیاسی و اجتماعی اشاره داشت (نظام‌الملک، ۱۳۶۴: ۲۵۷). خواجه نظام‌الملک، با نقل این حکایت، به مخاطبان خود هشدار می‌دهد که چگونه بدعت‌گذاران می‌توانند با فریب و سوءاستفاده از اعتقادات مردم، نظم جامعه را برهم زنند. او با تمجید از اقدام انوشیروان در سرکوب مزدکیان، بر اهمیت حفظ نظم و مقابله با بدعت‌ها تأکید می‌کند.

۱. در این بستر تاریخی، گئومات مغ نیز الگویی مشابه ارائه کرد. او با انتساب به بردیا، پسر کوروش، در غیاب کمبوجیه حکومت را به دست گرفت و با اصلاحاتی چون معافیت مالیاتی و بازسازی معابد، محبوبیت یافت؛ هرچند این اقدامات منافع اشراف را تهدید می‌کرد (معمدی، ۱۳۷۴: ۲). با آنکه داریوش با همراهی اشراف گئومات را سرنگون کرد و در کتیبه بیستون او را غاصب خواند، اما برخی تاریخ‌نگاران احتمال داده‌اند که گئومات همان بردیای واقعی بوده و روایت داریوش ساخته‌ای برای مشروعیت‌بخشی به حکومتش بوده است (حیدری، ۱۳۹۷: ۹۲).

در دوران ساسانیان، رابطه مستحکمی میان نهاد دین و دولت برقرار بود، به طوری که دین نه تنها نیرویی متعالی بلکه حافظ نظم مستقر نیز به شمار می‌آمد. در این زمان، تمامی امور جهان در دو اردوگاه راست (اشه) و دروغ طبقه‌بندی می‌شد. راست نماینده نظام اخلاقی حاکم بر کیهان و طبیعت ازلی بود، در حالی که دروغ به اعمالی اطلاق می‌شد که این نظم را مخدوش می‌کردند (رضایی‌راد، ۱۳۷۸: ۱۴۲). این طبقه‌بندی به عنوان ابزاری برای حفظ نظم اجتماعی و سیاسی عمل می‌کرد و هرگونه انحراف از این قواعد به تهدیدی برای بنیان‌های کیهان‌شناسی و سیاست‌های حاکم تبدیل می‌شد. اعمالی مانند دروغ‌گویی، کشتن بی‌گناهان و بدعت‌های دینی در این چارچوب به شدت محکوم می‌شدند؛ چرا که به نظر می‌رسید به ثبات و نظم اجتماعی آسیب می‌زنند.

کیهان‌شناسی ایرانی به مثابه ذهنیتی بنیادین و فلسفی، شالوده نظام فکری، اخلاقی و سیاسی جامعه ایران باستان را تشکیل می‌داد. این نظام با تکیه بر مفاهیم متعالی «اشه» و «دروج»، نه تنها چارچوبی برای تحلیل نظم کیهانی ارائه می‌کرد، بلکه معیاری برای تمایز میان حق و باطل، عقل و جهل و نظم و آشوب در ابعاد اجتماعی و سیاسی بود. این کیهان‌شناسی که جوهره هویت و ذهنیت ایرانیان را شکل می‌داد انعکاسی از یک دیدگاه جامع نسبت به جهان و جایگاه انسان در آن بود.

مفهوم «اشه» به عنوان قاعده‌ای ازلی و الهی بیانگر راستی، نظم و هماهنگی کیهانی بود و در مرکز تفکر اجتماعی-سیاسی ایرانی جای داشت. در نقطه مقابل، «دروج» نماد آشفتگی، فریب و انحراف از حقیقت به شمار می‌آمد. این تقابل بنیادین‌ترین دوگانه در فلسفه ایرانی بود و به عنوان ابزاری اخلاقی و سیاسی برای تثبیت نظم اجتماعی و مقابله با انحرافات عمل می‌کرد (دینوری، ۱۳۸۴: ۲۳). این تضاد مفهومی میان اشه و دروج فراتر از اختلاف نظری اخلاقی بود و به مثابه یک ابزار هنجاری-عملی عمل می‌کرد که هر تغییر سازمان‌دهنده را بلافاصله به عنوان تهدیدی برای نظم کیهانی و مشروعیت سیاسی معرفی می‌نمود. در چنین فضایی، اعمال و سیاست‌هایی که نظم مرجع را می‌گسستند نه صرفاً خطاهای رفتاری بلکه حملاتی نظری به ستونی بودند که نظم اجتماعی را تکوین می‌داد. به عبارت دیگر، برچسب دروجی ساختار محکومیت و حذف را فعال می‌کرد و هر تحول ساختاری را به سرعت از صحنه سیاست موضوعی به چالش هویتی کل نظام تبدیل می‌نمود.

۷-۱. مخالفت با ساخت کيهانی حکومت

مزدک با آموزه‌هایی که ریشه در برابری‌خواهی داشت به نقد ساختارهای اجتماعی و سياسی تثبيت شده پرداخت. ادعای او برای رفع مشکلات اجتماعی و برقراری عدالت، ظاهراً جذاب به نظر می‌رسید، اما در عمل به تضعیف بنیان‌های کيهان‌شناسی ايرانی و نظام اجتماعی مبتنی بر «اشه» انجامید. آموزه‌های مزدک به‌ویژه در تأکید بر اشتراك اموال و حتی زنان، ساختار خانوادگی و نقش‌های اجتماعی آن را متزلزل ساخت و خویشکاري افراد در حفظ نظم کيهانی را مختل کرد. این تغييرات که به‌منزله انحراف از اصول بنيادین نظم اجتماعی تلقی می‌شد، واکنش شديد نهادهای دينی و حکومتی را برانگیخت (بنگرید به طبری، ۱۳۷۶: ۹۸).

جامعه ايران باستان مبتنی بر یک سلسله‌مراتب دقيق طبقاتی، نظم اجتماعی را در راستای اصول کيهان‌شناسی سازماندهی کرده بود. هر طبقه اجتماعی وظایف مشخصی داشت که ایفای آن‌ها بخشی از خویشکاري کيهانی محسوب می‌شد. مزدک با طرح برابری مطلق، این نظم را برهم زد و پیوندهای میان دودمان‌ها و وظایف آن‌ها را نابود ساخت. از منظر کيهان‌شناسی، آموزه‌های مزدک نه تنها با اشه در تضاد بودند، بلکه به گسترش دروج در قالب بی‌نظمی و ناهماهنگی اجتماعی منجر می‌شدند (Boyce, 1979: 112). این طرح برابری ریشه‌ای، صرفاً اشکال اجرا یا مطالبات اقتصادی را هدف نگرفت، بلکه نظم معنایی توزیع نقش‌ها را نشانه رفت و اساس مشروعیت کيهانی سلسله‌مراتب را به چالش کشید.

برای نمونه، نظام خویشکاري که وظایف مختلف اجتماعی را در چارچوبی الهی سامان‌دهی می‌کرد با آموزه‌های مزدک از معنا تهی شد. جامعه‌ای که نماینده نظم الهی بود، به‌واسطه این تحولات در آستانه هرج‌ومرج قرار گرفت. آموزه‌های اشتراکی مزدک پایه‌های اقتصادی، سياسی و اخلاقی جامعه را به چالش کشید و نهایتاً به عنوان تهدیدی جدی برای ثبات اجتماعی قلمداد شد (زرین‌کوب، ۱۳۷۳: ۴۲). این فروپاشی معنایی نشان می‌دهد مسئله صرفاً اقتصادی یا نهادی نبود، بلکه بازتعریف هویت جمعی و عقلانیت عملی جامعه را هدف گرفت و بنابراین، مقاومت نخبگان را باید واکنش به از دست رفتن چارچوب وجودی نظم دانست.

در ايران ساسانی، دين و حکومت در رابطه‌ای هم‌افزا برای حفظ «اشه» و مقابله با «دروج» عمل می‌کردند. موبدان زرتشتی به‌عنوان پاسداران نظام اخلاقی و الهی، آموزه‌های مزدک را به‌مثابه انحرافی خطرناک و تهدیدی برای نظم کيهانی تلقی کردند. این آموزه‌ها که بنيادهای اخلاقی و

دینی جامعه را به چالش می‌کشید، در نظر موبدان به‌عنوان کزروی‌هایی نابخشودنی شناخته می‌شد (کریستن سن، ۱۳۶۶: ۵۷).

حکومت ساسانی نیز که مشروعیت خود را از کیهان‌شناسی زرتشتی می‌گرفت، مزدک را تهدیدی برای نظم سیاسی و اقتصادی مستقر می‌دید. اصلاحات پیشنهادی مزدک در زمینه مالکیت و توزیع ثروت، منافع اشراف و دربار را به خطر انداخت. خسرو انوشیروان، به‌عنوان پادشاهی آگاه به مخاطرات این جنبش، با سرکوب شدید مزدکیان تلاش کرد نظم اجتماعی و کیهانی را احیا کند. این سرکوب، علاوه بر دلایل سیاسی، پاسخی به تهدیدات اخلاقی و دینی مزدک بود و در راستای بازگرداندن «اشه» به جامعه انجام گرفت (Frye, 1973: 156). در سیاست‌نامه، خواجه نظام با تطبیق پادشاه معاصر با شاه آرمانی دوران باستان، به‌ویژه انوشیروان، سعی در ارائه الگویی برای حکومت‌داری مطلوب دارد. او با برجسته‌سازی عدالت و تدبیر انوشیروان در مواجهه با مزدک، به پادشاهان زمان خود توصیه می‌کند که برای حفظ نظم و مقابله با بدعت‌گذاران از این الگو پیروی کنند.

جنبش مزدکیان در دوران ساسانی، به‌دلیل آموزه‌های اشتراکی و برابری‌خواهانه، تقابلی بنیادین با نظام زرتشتی و اصول کیهان‌شناسی سلسله‌مراتبی آن داشت. نظام زرتشتی که بر مفاهیمی چون «اشه» (نظم الهی) و «دروج» (بی‌نظمی و انحراف) استوار بود، جامعه را به طبقات مشخص و سلسله‌مراتبی تقسیم کرده بود، به‌گونه‌ای که هر طبقه وظیفه‌ای الهی در حفظ نظم کیهانی داشت (کریستن سن، ۱۳۶۶: ۲۱۵). آموزه‌های مزدک با نفی این ساختار طبقاتی و تأکید بر برابری مطلق در مالکیت و حتی در روابط اجتماعی، نظم مستقر را زیر سؤال برد و به باور رهبران زرتشتی، کیهان‌شناسی و اخلاقیات جامعه را به‌سمت دروج سوق داد (Boyce, 1979: 134). این تقابل صرفاً تصادم دو آموزه نبود، بلکه رقابتی بر سر تعریف خود نظم بود؛ یعنی چه کسانی حق دارند نظم اجتماعی را تعیین کنند و چه معیاری آن را مشروع بداند. بازتعریف مالکیت و روابط اجتماعی توسط مزدک نه تنها مناسبات اقتصادی را مختل کرد، بلکه مشروعیت نهادهای مرجع را نیز هدف گرفت و در نتیجه واکنش حفاظتی نخبگان را تسریع کرد.

این آموزه‌ها همچنین با ساختار دینی-سیاسی حکومت ساسانی در تضاد بود. نظام ساسانی مشروعیت خود را از موبدان زرتشتی می‌گرفت و حاکمان خود را نمایندگان اشه و حافظان نظم الهی معرفی می‌کردند. مزدک و به‌ویژه پیروانش با مستمسک قرار دادن اصلاحاتی چون اشتراک

اموال و نفی مالکیت فردی، مشروعیت این نظام را به چالش کشیدند (Frye, 1973: 167). در نتیجه، آموزه‌های مزدک به‌عنوان تهدیدی جدی برای بنیان‌های اجتماعی، اقتصادی و کیهانی جامعه ساسانی تلقی شد و حکومت با همکاری موبدان، جنبش مزدکی را با خشونت سرکوب کرد. این سرکوب نه تنها برای حفظ نظم اجتماعی بلکه برای بازگرداندن اشته و مقابله با گسترش دروغ انجام شد (زرین کوب، ۱۳۷۳: ۵۷). در این میان، نگرانی درباره بنیان خانواده چالش اساسی به شمار می‌رفت.

۷-۲. نظام خانواده

جنبش مزدکیان با ارائه آموزه‌هایی مبتنی بر اشتراک اموال و روابط اجتماعی، یکی از رادیکال‌ترین چالش‌ها علیه ساختارهای بنیادین جامعه ساسانی به شمار می‌رفت. در این میان، نظام خانواده که رکن اساسی سازمان اجتماعی و محوریت بسیاری از ارزش‌های فرهنگی و دینی در ایران باستان بود، به‌طور مستقیم در معرض تهدید قرار گرفت. خانواده در جامعه ساسانی نه تنها نهادی برای استمرار نسل و تداوم اقتصادی به شمار می‌رفت، بلکه به‌عنوان نماد «اشه» (نظم الهی) نقشی کلیدی در توازن اجتماعی ایفا می‌کرد. ازدواج درونی به‌ویژه در میان طبقات حاکم، ابزاری برای حفظ اصالت دینی و طبقاتی بود که با اصول زرتشتی همخوانی کامل داشت و از سوی موبدان به‌عنوان اقدامی مقدس تلقی می‌شد (کریستن سن، ۱۳۶۶: ۱۸۳). با این حال، آموزه‌های مزدکیه که بر اشتراک اموال و حتی روابط خانوادگی تأکید داشت، عملاً به معنای فروپاشی مفهوم خانواده به‌عنوان بنیادی‌ترین نهاد اجتماعی بود. این رویکرد تنها به انکار مالکیت خصوصی محدود نمی‌شد، بلکه انسجام خانوادگی و تربیت نسل‌های آینده را نیز با بحران مواجه می‌ساخت. انکار نهاد خانواده به‌منزله انکار مسئولیت‌های فردی و اجتماعی بود که ستون‌های اخلاقی جامعه بر آن استوار شده بود. این نگرش می‌توانست به گسترش هرج و مرج و بی‌تعهدی در جامعه منجر شود.

مزدک بر این باور بود که همه بندگان خدا و فرزندان آدم‌اند و باید اموال خود را به اشتراک بگذارند تا هیچ کس در فقر و نیاز نباشد. او معتقد بود همان‌طور که اموال میان مردم مشترک است، زنان نیز باید مشترک باشند و هر کس می‌تواند با هر زنی رابطه داشته باشد. این ایده که هیچ کس نباید از لذت‌های دنیوی محروم بماند، به‌ویژه میان عامه مردم جذابیت یافت و به فرهنگی انجامید که حتی در مهمانی‌ها نیز روابط آزادانه و بدون هیچ قید و شرمی شکل می‌گرفت (نظام‌الملک،

۱۳۶۴: ۲۶۲) مزدک با آموزه‌های اشتراکی خود، این نظم اجتماعی را به چالش کشید. تأکید بر اشتراک اموال و حتی روابط خانوادگی، مالکیت خصوصی و انحصار در ازدواج را که بنیان نظام خانواده بود نفی می‌کرد. این ایده‌ها به معنای انکار اصول مقدس زرتشتی درباره خلوص نسل و اتحاد طبقاتی بود. در این چارچوب، آموزه‌های مزدک به عنوان گونه‌ای «دروج» (بی‌نظمی) تلقی شد که نه تنها وحدت اجتماعی را تضعیف می‌کرد، بلکه به معنای فروپاشی نظم سیاسی-دینی بود که مشروعیت حکومت ساسانی بر آن استوار شده بود. به‌ویژه در شرایطی که ازدواج درونی میان خانواده‌های اشراف ابزاری برای تقویت همبستگی طبقاتی و تثبیت مشروعیت سیاسی تلقی می‌شد، آموزه‌های مزدک تهدیدی جدی برای این نظم به شمار می‌رفت (Boyce, 1979: 139). این تهدید نه تنها نظم خانوادگی بلکه ساختار طبقاتی جامعه را نیز زیر سؤال می‌برد و پیوندهای اجتماعی را به بی‌ثباتی سوق می‌داد. نظام طبقاتی که با دقت و ظرافت بر اساس پیوندهای خانوادگی و میراث دینی شکل گرفته بود، با آموزه‌های مزدک به آشفتگی کشیده می‌شد و مرزهای روشن اجتماعی را مبهم می‌کرد.

جنبش مزدکیان از منظر حکومت ساسانی نه صرفاً حرکتی اجتماعی بلکه تهدیدی وجودی علیه ساختارهای هنجاری و نظام سیاسی محسوب می‌شد. از این‌رو، سرکوب شدید این جنبش از سوی دربار و موبدان تلاشی برای بازگرداندن «آش» به جامعه و حفظ ساختارهای قدرت بود. آموزه‌های مزدک با نفی نهاد خانواده و تشویق به روابط اشتراکی، به‌طور نمادین و عملی برهم‌زننده ستون‌های نظم اجتماعی-سیاسی بودند و از این‌رو، به عنوان انحرافی عمیق از کیهان‌شناسی زرتشتی و اصول پایدار نظام حکومتی تلقی شدند (Frye, 1973: 175). در واقع، حکومت ساسانی با سرکوب مزدکیان، نه تنها نظم اجتماعی را احیا کرد، بلکه پیام روشنی به مخالفان احتمالی فرستاد: هرگونه تضعیف بنیان‌های سنتی و دینی با واکنش قاطع مواجه خواهد شد. این سرکوب همچنین نشان‌دهنده آن بود که مشروعیت حکومت نه صرفاً بر نیروی نظامی بلکه بر حمایت ایدئولوژیک موبدان و وفاداری طبقات برتر استوار بود. از این‌رو، سرکوب مزدکیان نه تنها امنیت حکومت را تقویت کرد، بلکه به بازتثبیت ارزش‌های دینی و اجتماعی نیز انجامید.

۳-۷. بینش اقتصادی متعارض

مزدک با طرح ایده‌های انقلابی خود درخصوص اشتراک اموال و حتی زنان، نظم اجتماعی و اقتصادی ایران ساسانی را به چالش کشید. او این آموزه‌ها را به‌عنوان راه‌حلی برای مقابله با نابرابری‌ها و تمرکز ثروت در دست اشراف و موبدان ارائه کرد. بر اساس دیدگاه مزدک، ثروت و دارایی‌های جامعه باید به‌طور مساوی میان افراد توزیع می‌شد؛ چرا که تمرکز مالکیت در دستان گروهی خاص، منجر به فساد و ظلم می‌گردید (بنگرید به طبری، ۱۳۷۶: ۳۵۶). این نظریه نه تنها یک ایده اقتصادی بلکه یک اصل اخلاقی و اجتماعی بود که بر اساس همبستگی و برابری میان انسان‌ها شکل گرفته بود. مزدک باور داشت که نابرابری عامل اصلی اختلافات و درگیری‌های اجتماعی است و تنها راه جلوگیری از آن اشتراک منابع و از میان برداشتن مالکیت خصوصی است. این دیدگاه انقلابی، به‌ویژه در جامعه‌ای که بر اساس سلسله‌مراتب اجتماعی و تمرکز ثروت شکل گرفته بود، به‌سرعت به بحرانی اجتماعی تبدیل شد.

جنبش مزدکیه در دوران ساسانی، با ارائه آموزه‌هایی مبتنی بر اشتراک‌گرایی در حوزه اقتصادی، به چالشی بی‌سابقه برای نظم مستقر تبدیل شد. مزدک و پیروانش اعتقاد داشتند که تمرکز ثروت در دست اقلیتی کوچک به‌ویژه اشراف و موبدان، منشأ فساد و نابرابری اجتماعی است. از این‌رو، نظریه اشتراک اموال را مطرح کردند که در راستای برابری طلبی و کاهش شکاف طبقاتی قرار داشت. آنان باور داشتند که مالکیت خصوصی به‌مثابه ریشه نابرابری‌های اجتماعی باید کنار گذاشته شود تا تمامی افراد جامعه به منابع مشترک دسترسی برابر داشته باشند (زرین‌کوب، ۱۳۷۳: ۴۵)؛ اما این نگرش، با نادیده گرفتن ماهیت فردی انسان‌ها و انگیزه‌های اقتصادی آنان، نه تنها به برابری واقعی منجر نشد، بلکه احتمال افزایش تنش‌ها را نیز به دنبال داشت.

این دیدگاه، هرچند در ابتدا با حمایت نسبی قباد یکم روبه‌رو شد، اما به تدریج با مخالفت شدید ساختار سیاسی و اقتصادی ساسانی مواجه گشت. نظام اقتصادی ایران باستان بر پایه مالکیت زمین، مالیات‌های سنگین و روابط ارباب-رعیتی شکل گرفته بود. آموزه‌های مزدکیان نه تنها این ساختار را متزلزل می‌کرد، بلکه اقتصاد کشاورزی را که ستون فقرات معیشت و درآمد دولت ساسانی بود با خطر نابسامانی مواجه می‌ساخت (کریستن‌سن، ۱۳۶۶: ۲۵۶). با حذف مالکیت خصوصی، انگیزه کشاورزان برای تولید و نگهداری محصولات کاهش می‌یافت و این خود به رکود اقتصادی منجر می‌گردید.

در عین حال، ایده اشتراک اموال مزدکیه به‌طور مستقیم با مفاهیم حقوقی و اخلاقی زرتشتی نظیر اِشه (نظم و عدالت الهی)، در تضاد بود. این آموزه‌ها که به تضعیف اصول اخلاقی مالکیت و روابط اجتماعی منجر می‌شدند، به‌عنوان تهدیدی برای نظم کیهانی در نظر گرفته می‌شدند. از منظر زرتشتیان، مالکیت خصوصی نه تنها یک حق فردی بلکه بخشی از وظایف اخلاقی هر فرد در حفظ نظم جهانی بود (Frye, 1973: 157). این تضاد ایدئولوژیک موجب شد که روحانیون زرتشتی با قدرت تمام به مقابله با مزدکیان بپردازند. آنان معتقد بودند که آموزه‌های مزدکیه نظم اجتماعی را مختل کرده و اصول دینی را تضعیف می‌کند.

سرکوب مزدکیان به‌ویژه در دوران انوشیروان، واکنشی به این تهدیدات بود. وی با تکیه بر حمایت موبدان و اشراف، جنبش مزدکیه را به‌عنوان خطری برای پایداری سیاسی و اقتصادی امپراتوری ساسانی سرکوب کرد. این اقدام، هرچند به بازگشت ثبات اقتصادی کمک کرد، اما شکاف طبقاتی و نارضایتی‌های اجتماعی را همچنان باقی گذاشت (Boyce, 1979: 114). سیاست وی نشان‌دهنده آن بود که او میان ثبات سیاسی و عدالت اجتماعی، همواره ثبات را ترجیح می‌داد. سرکوب مزدکیان به اشراف و موبدان قدرت بیشتری بخشید و نظم اجتماعی را به گونه‌ای تثبیت کرد که بیش از پیش به نفع طبقات برتر بود. این اقدام هرچند آشوب مزدکیان را خاموش کرد، اما نارضایتی‌های نهفته در جامعه را عمیق‌تر نمود.

پیشنهاد‌های مزدک نه تنها ساختار اقتصادی مبتنی بر مالکیت زمین و نقش کلیدی اشراف در توزیع منابع و تولیدات کشاورزی را به چالش کشید، بلکه تهدیدی جدی برای روابط اجتماعی و اخلاقی جامعه به شمار می‌رفت. از این‌رو، جنبش مزدکیه با مخالفت شدید اشراف و موبدان مواجه شد، زیرا آموزه‌های آن با اصول دینی زرتشتی و مفاهیم اصلی چون اِشه (نظم و عدالت کیهانی) در تضاد بود (طبری، ۱۳۷۶: ۳۵۹). واکنش نخبگان را نباید صرفاً دفاع از امتیازات اقتصادی دانست، بلکه باید آن را پاسداری از یک نظم نمادین قلمداد کرد که هویت و مشروعیت جمعی را تعریف می‌کرد. تهدید به ساختار مالکیت به‌سرعت اعتبار آموزه‌های مرجع را سلب کرد و تلاش برای حذف این جنبش نه ابزاری برای بازتولید هژمونی اجتماعی و بازیابی نظم نمادین بلکه تثبیت مشروعیت سیاسی ناشی از تعهد به نظم جوهری جهان بوده است. چنان‌که می‌توان در گفتن این

مدعا خطر کرد که کارامدی قانون عقل جهانداري ايراني بازتاب‌يافته در متون باستانی چون نامه تنسر تا سياست‌نامه‌نويسی دوران اسلامی با التزام به بنيادهای کيهان‌شناسی اشه و در مبارزه با عامل بی‌نظمی‌ها معنا پیدا می‌کند (قزلسفلی و نوریان دهکردی، ۱۳۹۸: ۱۲۱-۱۴۶).

در واکنش به این تهدیدات، انوشیروان تصمیم به سرکوب جنبش مزدکيه گرفت. او با پشتیبانی موبدان و افکار عمومی حاکم رهبران مزدکيه را از پیش‌رو برداشت و اموال و زمین‌های مصادره‌شده را به مالکان اصلی بازگرداند. این اقدامات نه تنها به حفظ نظم اقتصادی کمک کرد، بلکه قدرت سیاسی و دینی ساسانیان را نیز تقویت نمود (طبری، ۱۳۷۶: ۳۶۰). این سرکوب، فراتر از بازپس‌گیری مادی املاک، بازآفرینی مرجعیت پادشاهی بود و نشان داد که مصادره و خشونت راه‌حلی برای ساختاری برای تجدید هژمونی کيهان‌شناختی محسوب می‌شوند؛ بازپس‌گیری زمین‌ها همزمان به معنای بازسازی روایت مشروعیت و تضعیف رقباي معنایی بود؛ بنابراین، عمل انوشیروان باید به‌عنوان محافظت نظام‌مند از سرمایه نمادین تاج و تخت فهم شود تا توضیح دهد چرا قوه قهریه و تصرف اموال بلافاصله به ابزار بازتولید نظم اشه‌محور تبدیل شد.

جنبش مزدکی، اگرچه در ابتدا به‌عنوان حرکتی برای عدالت اجتماعی ظهور کرد، اما به دلیل تقابل بنیادی با کيهان‌شناسی ايراني و ساختار اجتماعی مستقر نتوانست پایداری خود را حفظ کند. آموزه‌های مزدک نشان داد که هرگونه تغییر بنیادین در نظام اجتماعی و سیاسی، بدون در نظر گرفتن زیربنای فرهنگی و فلسفی، محکوم به شکست است. دین و حکومت ساسانی به‌عنوان پاسداران کيهان‌شناسی ايراني، با سرکوب مزدک و پیروانش نه تنها از نظم مستقر دفاع کردند، بلکه بر استمرار هنجارهای اخلاقی و دینی تأکید ورزیدند. این تجربه تاریخی تأییدی بر نقش کيهان‌شناسی در حفظ ثبات اجتماعی و سیاسی در ايران باستان بود.

۸. نتیجه‌گیری

با توجه به تحلیل و بررسی جنبش مزدکی در دوران خود و تطبیق آیین مزدکی با کيهان‌شناسی ايراني، این پژوهش به نتایج مهمی دست یافته است. اگر بپذیریم که اشه (راستی) بر نظم و اخلاق استوار باشد و کيهان‌شناسی ايراني نیز در همین روند قرار گیرد، جامعه ايراني تحت تأثیر این

الگوها قرار گرفت. ایرانیان باستان به جوامع دیگر نشان دادند که نظم و انضباطی کامل در جامعه حاکم بوده است. این امر باعث شکل‌گیری هنجارهای اجتماعی و زندگی مردم بر اساس این اصول شد. کیهان‌شناسی ایرانی با ارائه مفاهیمی چون اشته، نقش مهمی در نظم اجتماعی و اخلاقی جامعه ایفا کرده است.

جنبش مزدکیه به‌عنوان یک جریان رادیکال مطرح می‌شود که نقشی در تغییرات ساختاری جوامع داشته و ارزش‌های موجود را به چالش می‌کشد. این جنبش با تأکید بر استقلال فردی، آزادی انسانی و تحولات اجتماعی و فرهنگی، تلاش می‌کند تا نظام‌های موجود را بهبود بخشد. جنبش مزدکیه با مقابله با سیستم‌های غالب و تلاش برای ایجاد تغییرات عمیق در جامعه و فرهنگ، به‌عنوان یک رادیکالیسم مبارز معرفی می‌شود که از مفاهیم عدالت و تغییرات اجتماعی حمایت می‌کند. از منظر ایجابی، این جنبش با برهم زدن نظم‌های موجود و ایجاد تحولات گسترده، دعوی تغییرات اساسی و بهبود نظام‌های اجتماعی و اقتصادی می‌داد، اما چارچوب نظری این نوشتار نشان داد که جنبش مزدکیه از منظر کیهان‌شناسی ایرانی به‌عنوان یک کج‌روی شناخته می‌شود. ضمن اینکه جنبش با تأکید بر اشتراک‌گرایی و برابری اجتماعی، اصول اصلی کیهان‌شناسی ایرانی را نقض کرده و با ساختار اجتماعی و اقتصادی زمان خود در تضاد بوده است. مزدکیان با ارائه دیدگاه‌هایی چون اشتراک اموال و زنان و ادعای حق برابری در بهره‌برداری از منابع، به‌شدت با ساختار اجتماعی و اقتصادی زمان خود مخالفت کردند. این کج‌روی با اصول کیهان‌شناسی ایرانی مغایرت داشت و به‌عنوان یک انحراف تلقی شد.

منابع

آقای، سید مجتبی. (۱۳۸۰). «مزدک؛ اصلاح‌طلبی و فروپاشی». *هفت آسمان*، ۳ (۱۲-۱۳)، ۱۳۱-۱۶۸.
https://haftasman.ur.ac.ir/article_73478.html
 ابن‌اثیر، علی بن محمد. (۱۳۷۱). *الکامل فی التاریخ*، ترجمه عباس خلیلی و ابوالقاسم حالت، تهران: مؤسسه مطبوعات علمی.

احمدوند، شجاع؛ اسلامی، روح‌الله. (۱۳۹۶). *اندیشه سیاسی در ایران باستان*، تهران: سمت.

- احمدوند، شجاع؛ بردبار، احمدرضا. (۱۳۹۵). «فیلسوف‌شاه افلاطونی و شاه آرمانی در ایران باستان». پژوهش‌های راهبردی سیاست، ۵(۱۸)، ۳۳-۹. <https://doi.org/10.22054/qpps.2016.6796>
- اسماعیل‌پور، ابوالقاسم؛ مهرافروز، ناهید. (۱۳۹۲). «بررسی آرای تاریخ یعقوبی در باب مانی و مانویت». پژوهش‌نامه تاریخ، ۶(۲)، ۳۶-۲۱. https://hlit.sbu.ac.ir/article_98783.html
- اکبری، محمدرضا. (۱۳۸۷). جنبش مزدک و تأثیر آن بر تحولات اجتماعی ایران دوره ساسانی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- باوندپور، محمدرضا؛ یوسف‌جمالی، محمدکریم؛ جدیدی، ناصر؛ اعرابی هاشمی، شکوه‌السادات. (۱۴۰۱). «بررسی تطبیقی آموزه‌ها و کارکردهای اجتماعی و سیاسی دو آیین مهر و زرتشت». پژوهش‌نامه جامعه‌شناسی سیاسی ایران، ۵(۱۲)، ۲۰۱۸-۲۰۰۲. https://jou.spsiran.ir/article_158302.html
- بلعمی، ابوعلی محمد بن محمد. (۱۳۴۱). تاریخ بلعمی، به کوشش محمدتقی بهار و محمد پروین گنابادی، تهران: انتشارات زوار.
- بهرامان، فرخ‌مرد. (۱۳۹۱). مادیان هزار دادستان، ترجمه و تحقیق سعید عریان، تهران: انتشارات علمی.
- پولادی، کمال. (۱۳۹۷). در سودای نظام داد، جهان‌شناسی ایرانی و اندیشه سیاسی، تهران: نشر مرکز.
- ثعالبی، عبدالملک بن محمد. (۱۳۸۵). غرر‌السیر و مکارم‌الاخلاق، ترجمه بدرالدین خرمشاهی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- حکیمی‌فر، خلیل؛ اسکندری، حمید. (۱۴۰۰). «اصل بنیادین اشته خاستگاه تعلیم اخلاقی ایرانیان باستان». پژوهش‌های اخلاقی، ۱۱(۴)، ۶۰-۳۵. <https://www.magiran.com/p2278322>
- حیدری، احمد. (۱۳۹۷). «چگونگی به قدرت رسیدن داریوش و کشته شدن کوروش، کمبوجیه و بردیا». پژوهش‌نامه تاریخ، ۱۳(۵۰)، ۹۸-۸۷. https://journals.iau.ir/article_546221.pdf
- خلیلی، مژگان؛ کلباسی اشتیری، حسین. (۱۳۹۵). «وجه وجودی شر در آثار مانی: تبیین و سنجش». پژوهش‌نامه الهیات تطبیقی، ۷(۱۶)، ۳۶-۱۹. https://coth.ui.ac.ir/article_20767.html
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن حمام‌الدین. (۱۳۸۰). تاریخ حبیب‌السیر، تصحیح محمد دبیرسیاقی، تهران: خیام.
- دریایی، تورج. (۱۳۹۸). عدالت اجتماعی در ایران باستان، تهران: نشر نی.
- دکره، فرانسوا. (۱۳۸۰). مانی و سنت مانوی، ترجمه عباس باقری، تهران: فرزانه روز.
- دینوری، ابوحنیفه. (۱۳۸۴). اخبار الطوال، ترجمه و تحقیق غلامرضا طباطبایی‌مجرد، تهران: نشر نی.

- ذوالفقاریان، فاطمه. (۱۴۰۱). «پدیدارشناسی سیاسی دیوان حافظ در بستر سازه‌های معنایی خرد مزدایی باستان». سیاست‌پژوهی اسلامی/ایرانی، ۱(۱)-۲۴. https://journals.iau.ir/article_691818.html
- رضایی‌راد، محمد. (۱۳۷۸). مبانی اندیشه سیاسی در خرد مزدایی (اندیشه سیاسی در ایران پیش از اسلام). تهران: طرح نو.
- رواسانی، شاپور. (۱۳۹۰). نهضت‌های اجتماعی عدالت‌خواهانه در ایران، تهران: چاپخش.
- روانان، داوود؛ جلیلیان، شهرام. (۱۳۹۴). «شخصیت مزدک در متون اسلامی». جندی‌شاپور، ۲(۱۱۱)-۱۲۲. <http://noo.rs/19xbZ>
- زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۳). دو قرن سکوت، تهران: سخن.
- سلیمان‌نژاد، فرهاد. (۱۴۰۳). شاهنشاهی‌های جهان‌روا: تأملاتی درباره مناسبات دین و دولت در ایران پیش از اسلام، تهران: نشر اگر.
- سونگ یو، دال. (۱۳۸۷). «کیهان‌شناسی ایرانی». نامه انجمن، ۳۲، ۵۱-۶۸. <http://noo.rs/HS9gB>
- شهرستانی، محمد بن عبدالکریم. (۱۳۸۰). الملل والنحل، ترجمه محمدتقی دانش‌پژوه، تهران: مؤسسه انتشارات علمی.
- شهریاری، پرویز. (۱۳۸۷). «مزدک و اندیشه برابرخواهی در زمان ساسانیان». چیستا، ۲۶(۱)، ۳-۴. <http://noo.rs/17dDt>
- صیامیان، زهیر؛ ماخانی، سعید؛ ماخانی، محمدجلال. (۱۳۹۶). «مبانی کیهان‌شناختی اندیشه سیاسی ایرانشهر با تأکید بر منابع زرتشتی». پژوهش‌نامه مطالعات تاریخ فرهنگی، ۸(۳۱)، ۱۰۷-۱۲۸. https://www.chistorys.ir/article_205287.html
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۷۶). تاریخ طبری. ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.
- غلامی، صبا؛ مهرآفرین، رضا. (۱۳۹۹). «فره ایزدی: اسطوره‌ای در خدمت سلطه (بر پایه اندیشه سلطه کاریزماتیک ماکس وبر)». مطالعات ایران‌شناسی، ۶(۲)، ۱۰۳-۱۲۲. https://is.iranology.ir/article_710783.html
- فاضلی، محمدتقی؛ مقدس‌جعفری، محمدحسن. (۱۳۹۱). «تحلیل شخصیت مزدک و نهضت مزدکیه». پژوهش‌نامه تاریخ، ۸(۲۹)، ۱-۲۰. <https://sanad.iau.ir/Journal/history/Article/942674/FullText>
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۷۵). شاهنامه، به تصحیح ژول مول، کتاب یکم، تهران: علمی و فرهنگی.
- قائم‌مقامی، محسن؛ محمودآبادی، سید اصغر. (۱۳۸۸). «خویشکاری در اساطیر ایرانی». پژوهش‌نامه تاریخ ایران، ۲(۴)، ۱۵۹-۱۸۰. https://irhj.sbu.ac.ir/article_94405.html
- قدیانی، عباس. (۱۳۸۴). تاریخ، فرهنگ و تمدن ایران در دوره ساسانیان، تهران: انتشارات مکتوب.

- قرلسلی، محمدتقی؛ نوریان دهکردی، نگین. (۱۳۹۸). «عقل جهاننداری در اندیشه ایران‌شهری؛ مقایسه نامه تنسر و سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک». علوم سیاسی، ۲۲(۸۶)، ۱۴۶-۱۲۱.
https://psq.bou.ac.ir/article_67723.html
- کریستن‌سن، آرتور. (۱۳۶۶). *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمه رشید یاسمی، تهران: امیرکبیر.
- کریستن‌سن، آرتور. (۱۳۷۴). *سلطنت قباد و ظهور مزدک*، تهران: چاپ افست گلشن.
- مشیری، منیژه. (۱۳۹۳). *فراز و فرود مکتب‌های فکری در ایران باستان*، تهران: خجسته.
- معتمدی، نصرالله. (۱۳۷۴). «بردیا یا گئومات». *پژوهش‌نامه میراث فرهنگی*، ۱۴، ۱-۱۴.
<https://ensani.ir/fa/article/download/290831>
- منتظری، سید سعیدرضا؛ نژادان، جاسم‌علی. (۱۳۹۳). «بررسی تطبیقی افکار و اندیشه‌های مزدک و کارل مارکس». *هفت آسمان*، ۱۶(۶۱-۶۲)، ۱۲۵-۱۵۴.
https://haftasman.urda.ac.ir/article_66694.html
- مهرآبادی، محمدهادی. (۱۳۸۶). *تاریخ ایران از آغاز تا پایان ساسانیان*، تهران: مهتاب.
- نراقی، علی‌اصغر. (۱۳۸۰). *مزدک، مردی که می‌خواست دنیا را تغییر دهد*، تهران: طرح نو.
- نصیری‌حامد، رضا. (۱۳۸۷). «نقش اشته در ساماندهی و نظم‌دهی سیاسی کشور». *اطلاعات سیاسی-اقتصادی*، ۲۴۷-۲۴۸، ۱۲۲-۱۳۳.
<http://noo.rs/uomu3>
- نظام‌الملک، حسن بن علی. (۱۳۶۴). *سیاست‌نامه (سیرالملوک)*، به اهتمام هیوبرت دارک، تهران: علمی و فرهنگی.
- نفیسی، سعید. (۱۳۸۳). *تاریخ تمدن ایران ساسانی*، تهران: اساطیر.

References

- Aghaee, S. M. (2002). "Mazdak; Reform and collapse". *Journal of Seven Heavens*, 3(12-13), 131-168. [In Persian]. https://haftasman.urda.ac.ir/article_73478.html?lang=en
- Ahmadvand, S. & Bordbar, A. R. (2016). "Effects of the Ancient Iranian Ideal-Kingship Theory on Plato's Philosopher King". *Political Strategic Studies*, 5(18), 9-33. [In Persian].
<https://doi.org/10.22054/qps.2016.6796>
- Ahmadvand, Sh. & Eslami, R. (2017). *Political Thought in Ancient Iran*, Tehran: SAMT. [In Persian].
- Akbari, M. R. (2008). *The Mazdak Movement and Its Impact on Social Transformations in Sasanian Iran*, Tehran: University of Tehran Press. [In Persian].
- Bahraman, F. (2012). *Madian-e Hezar Dadestan*, translated and researched by Saeed Orian, Tehran: Elmi Pub. [In Persian].
- Bal'ami, A. M. M. (1962). *Tarikh-e Bal'ami*, edited by Mohammad-Taqi Bahar & Mohammad Parvin Gonabadi, Tehran: Zavar Pub. [In Persian].
- Bavadjpour, M. R.; Yousef Jamali, M. K.; Jadidi, N. & Arabihashemi, Sh. S. (2022). "A comparative study of the teachings and social and political functions of the two religions of Mehr and Zoroaster".

- Political Sociology of Iran*, 5(12), 2002-2018. [In Persian].
https://jou.spsiran.ir/article_158302.html?lang=en
- Boyce, M. (1979). *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*. London: Routledge.
- Christensen, A. (1987). *Iran during the Sasanian Period*, translated by Rashid Yasemi, Tehran: Amir Kabir. [In Persian].
- Christensen, A. (1995). *The Reign of Qobad and the Rise of Mazdak*, Tehran: Golshan Offset Publishing. [In Persian].
- Crone, P. (1991). "Kavad's Heresy and Mazdak's Revolt". *Iran*, 29, Published by the British Institute of Persian Studies.
- Daryaei, T. (2014). *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire*, London: I. B. Tauris.
- Daryaei, T. (2019). *Social Justice in Ancient Iran*, Tehran: Ney Pub. [In Persian].
- Decret, F. (2001). *Mani and the Manichaean Tradition*, translated by Abbas Bagheri, Tehran: Farzan-e Rooz Pub. [In Persian].
- Dinawari, A. H. (2005). *Akhbar al-Tiwal*, translated and researched by Gholamreza Tabatabaei Mojarad, Tehran: Ney Pub. [In Persian].
- Esmailpour, A. & Mehrafruz, N. (2013). "A Study of the Views of Tarikh al-Ya'qubi on Mani and Manichaeism". *Journal of History of Literature*, 6(2), 21-36. [In Persian].
https://hlit.sbu.ac.ir/article_98783.html?lang=en
- Fazeli, M. T. & Moqaddas Jafari, M. H. (2012). "Analysis of Mazdak's Personality and the Mazdakite Movement". *Historical Research Quarterly*, 8(29) 1-20. [In Persian].
<https://sanad.iau.ir/Journal/history/Article/942674/FullText>
- Ferdowsi, A. (1996). *Shahnameh*, Vol. I, Tehran: Scientific and Cultural Pub. [In Persian].
- Frye, R. N. (1973). *The Heritage of Persia*, New York: Mentor Books.
- Ghadiani, A. (2005). *History, Culture, and Civilization of Iran in the Sasanian Era*, Tehran: Maktub Pub. [In Persian].
- Ghaemmaghami, M. & Mahmoudabadi, S. A. (2009). "Duty in Iranian Myths". *Iranian History Research Journal*, 2(4), 159-180. [In Persian]. https://irhj.sbu.ac.ir/article_94405.html
- Ghezelsofla, M. T. & Nooryan Dehkordi, N. (2019). "Rational intellect in Iranshahri's thought; comparing Tanassor to Siyasatnameh". *Political Science*, 22(86), 121-146. [In Persian].
https://psq.bou.ac.ir/article_67723.html?lang=en
- Gholami, S. & Mehrafarin, R. (2020). "Divine Glory: A Myth in the Service of Domination (Based on Max Weber's Theory of Charismatic Authority)." *Iranology Studies Journal*, 6(2), 103-122. [In Persian]. https://is.iranology.ir/article_710783.html
- Hakimifar, Kh. & Eskandari, H. (2021). "The Fundamental Principle of Asha: The Origin of Ethical Teachings of Ancient Iranians." *Journal of Ethical Research*, 11(4), 35-60. [In Persian].
<https://www.magiran.com/p2278322>
- Heydari, A. (2018). "How Darius Came to Power and the Death of Cyrus, Cambyses, and Bardiya". *Historical Research Journal*, 13(50), 87-98. [In Persian].

https://journals.iau.ir/article_546221_5e8cf103c8f4d02ef94097d23318ca08.pdf

- Ibn al-Athir. (1992). *Al-Kamil fi al-Tarikh*, translated by Abbas Khalili & Abolqasem Halat, Tehran: Institute of Scientific Pub. [In Persian].
- Khalili, M. & Kalbasi Ashtari, H. (2016). "The Ontological Aspect of Evil in Mani's Works: Explanation and Evaluation". *Comparative Theology Research Journal*, 7(16), 19-36. [In Persian]. https://coth.ui.ac.ir/article_20767.html
- Khandmir, G. D. (2001). *Tarikh-e Habib al-Siyar*, Tehran: Khayyam Pub. [In Persian].
- Mehrabadi, M. H. (2007). *History of Iran from the Beginning to the End of the Sasanian Era*, Tehran: Mahtab Pub. [In Persian].
- Montazeri, S. S. R. & Nezhadan, J. A. (2014). "A Comparative Study of the Thoughts and Ideas of Mazdak and Karl Marx". *Haft Asman Journal*, 16(61-62), 125-154. [In Persian]. https://haftasman.urdu.ac.ir/article_66694.html
- Moshiri, M. (2014). *Rise and Fall of Intellectual Schools in Ancient Iran*, Tehran: Khoshesteh Pub. [In Persian].
- Motamedi, N. (1995). "Bardiya or Gaumata". *Cultural Heritage Research Journal*, 14, 1-14. [In Persian]. <https://ensani.ir/fa/article/download/290831>
- Nafisi, S. (2004). *History of Iranian Civilization in the Sasanian Era*, Tehran: Asatir Pub. [In Persian].
- Naraqi, A. A. (2001). *Mazdak: The Man Who Wanted to Change the World*, Tehran: Tarh-e No Pub. [In Persian].
- Nasiri Hamed, R. (2008). "The Role of Asha in Organizing and Regulating the Political Order of the Country". *Political-Economic Information Journal*, 247&248, 122-133. [In Persian]. <http://noo.rs/uomu3>
- Nizam al-Mulk, H. A. (1985). *Siyasatnama (Siyar al-Muluk)*, edited by Hubert Darke, Tehran: Scientific and Cultural Pub. [In Persian].
- Pouladi, K. (2018). *In Pursuit of the Order of Justice: Iranian Cosmology and Political Thought*, Tehran: Markaz. [In Persian].
- Ravanan, D. & Jalilian, Sh. (2015). "The Character of Mazdak in Islamic Texts". *Jundishapur Journal*, 1(2), 111-122. [In Persian]. <http://noo.rs/19xbZ>
- Ravassani, Sh. (2011). *Social Justice Movements in Iran*, Tehran: Chapakhsh Pub. [In Persian].
- Rezaee Rad, M. (2000). *Foundations of Political Thought in Mazdean Wisdom (Foundations of Political Thought in Pre-Islamic Iran)*, Tehran: Tarh-e No Pub. [In Persian].
- Shahrastani, M. A. K. (2001). *Al-Milal wa al-Nihal*, translated by Mohammad Taqi Daneshpajouh, Tehran: Scientific Publishing Institute. [In Persian].
- Shahriari, P. (2008). "Mazdak and the Egalitarian Thought in the Sasanian Era". *Chista*, 26(1), 3-4. [In Persian]. <http://noo.rs/17dDt>
- Siamian, Z.; Makhani, S. & Makhani, M. J. (2017). "Cosmological Foundations of Iranshahr Political Thought with Emphasis on Zoroastrian Sources". *Cultural History Studies Quarterly*, 8(31), 107-128. [In Persian]. https://www.chistorys.ir/article_205287.html

-
- Solaymannejad, F. (2024). *Universal Empires: Reflections on the Relationship between Religion and State in Pre-Islamic Iran*, Tehran: Agar Pub. [In Persian].
- Song Yu, D. (2008). "Iranian Cosmology." *Nameh-ye Anjoman Journal*, 32, 51-68. [In Persian].
<http://noo.rs/HS9gB>
- Tabari, M. J. (1997). *Tarikh al-Tabari*, translated by Abolqasem Payandeh, Tehran: Asatir Pub. [In Persian].
- Tha'alibi, A. M. (2006). *Ghurar al-Siyar wa Makarim al-Akhlaq*, translated by Badr al-Din Khorramshahi, Tehran: Elmi va Farhangi Pub. [In Persian].
- Zarrinkoub, A. H. (1994). *Two Centuries of Silence*, Tehran: Sokhan Pub. [In Persian].
- Zolfagharyan, F. (2022). "Political Phenomenology of Hafez's Divan in the Context of Ancient Mazdean Semantic Structures of Wisdom". *Islamic-Iranian Political Research Quarterly*, 1(1), 25-48. [In Persian]. https://journals.iau.ir/article_691818.html